

Tieteen Päivät, teemana 'Sattuma'
Pieni juhlasali 9.1.2015, klo 10–12, Helsingin yliopisto
Vuoden Professori 2015 -puhe
Maria Lähteenmäki
Arktisten alueiden ja Suomen historian professori, Itä-Suomen yliopisto
Suomen ja Skandinavian historian dosentti, Helsingin yliopisto

Tieteen vapaudella ja luovuudella kohti tulevaa

Arvoisat Professoriliiton edustajat, hyvät naiset ja herrat

Kun vuosikymmeniä sitten opin lukemaan ja kirjoittamaan, oli ensimmäisen lukuvuoden oppikirjana *Lasten oma aapinen*. Monet minua vanhemmat ja nuoremmat muistavat hyvin tuon 1950-luvun lopusta 1970-luvun alkuun saakka käytössä olleen punakantisen kirjan, jonka kansikuvassa suuren A:n eli Aapislinnan portilla istuu satuolento yllyttämässä lapsia rakentamaan sanoja ja niistä tarinoita. Kirjan tekstit ovat kautta linjan vanhaa kansakoulujen lukukirjagenreä, missä koti, isänmaa ja uskonto -sidonnaisuudet ovat lukujen läpitunkevana juonteena. Oppikirjan tekstejä kuitenkin päivitettiin 1967, ja aivan uusia maailmoita avaavat sanat, kuten *televisio*, *kuuraketit* ja lähiöiden *tornitalot*, alkoivat teoksen välittämänä tulla osaksi suomalaislasten orastavaa yhteiskunnallista tietoisuutta. Noiden sanojen myötä uusi aika astui oppikirjoihin.

Olen *sattunut* syntymään aikana, jolloin kaikki tuntui olevan liikkeessä. Koululaisena olin todistamassa 1960–70-luvun vaihteen valtavaa rakennemurtumaa ruohonjuuritasolta. Muutokset olivat niin suuria, että ne jäivät pienen tytön mieleen lähtemättömästi muokaten maailmankuvaa. Kotipuolessani Lapissa murtuma näkyi hyvin konkreettisesti; kylänraitit tyhjenivät nuorista aikuisista, jotka lähtivät joukoittain Etelä-Ruotsin työmarkkinoille, allasevakot siirtyivät kuivempiin kyliin kun Euroopan suurin tekojärvi levitti joet ja muutti ilmastoa. Aloitettiin myös peltojen paketointi, mitä me lapset kokoonnuimme nenät vastakkain hämmästelemään. Miten ikinä se olikaan mahdollista?

Nuorten ihmisten näkökulmasta kaikessa tässä eletyssä ja koetussa murroksessa oli tekemisen ja eteenpäin menemisen meininki. Saksalaiset matkailijat löysivät Lapin massaturisminsa kohteeksi 70-luvun alussa ja me nuoret saimme uudenlaisia kesätöitä tunturien juurille pykätyistä matkamuistokokujuista ja kahviloista ja minäkin pääsin opettaman saksalaisille kullanhuuhtontaa. Vanhemmat kulkijat matkasivat Lappiin kaksikerroksisissa busseissa, nuoremmat liftasivat kitarat

selässä. He laulelivat nätisti rauhasta ja rakkaudesta, mutta Lapin sodasta heidän koulukirjansa eivät kuulemma olleet kertoneet mitään. Olimme syvästi loukkaantuneita ja lähetimme tuohtuneita terveisiä Länsi-Saksan kouluhallitukselle, joka näin hävyttömästi oli vääristellyt ja pimittänyt historiaa. Minua, tuolloin juuri 17 vuotta täyttäneitä nuorta, huimasi myös ajatus, että kokonainen valtio saattoi valehdella itselleen, ja ettei ainoastaan ne sanat, joita julistettiin kovaan ääneen olleet propagandistisia tai johdattelevia, vaan ehkä vieläkin enemmän sellaisia olivat ne sanat, jotka tarkoituksellisesti jätettiin ääneen lausumatta ja muistamatta. Sanotaan, että juuri 17-vuotiaana ihminen on yhteiskunnallisesti alimmassa omaksumisen iässään. Minusta tuntuu, että väite pitää paikkansa.

Vaikka jotkut menettivät 1960–70-luvun vaihteen ryminässä työnsä ja kauhistelivat liian kiihkeänä rynnistävän ’nykyajan’ turmelevan kaiken totutun ja tutun, liike tuntui olevan kaiken kaikkiansa kuitenkin kohti parempaa uutta. Poliittisten päättäjien päämääränä tuntui olevan yksimielisesti hyvinvointivaltion rakentaminen, vaikka kuljettava tie tuntui olevan toisinaan liiankin kivikkoisen ja soukka. Yhteistä poliittista tahtotilaa todisti asteittain toteutettu peruskoulu-uudistus, jonka murtuman me Lapin oppikoululaiset kohtasimme ensimmäisinä. Menimme pääsykokeiden kautta oppikouluun, mutta tulimme ulos peruskoululaisina. Olimme närkästyneitä ettemme saaneet lopputodistusta oppikoulun suorittamisesta vaan jostain epämääräisestä peruskoulusta, kunnes oivalsimme, että oppikoulu edusti homeelta haiskahtavaa suljettua ja mennyttä maailmaa, peruskoulu raikasta ja mahdollisuuksille avointa tulevaisuutta.

Ikäluokkani nuorisoi oli yhteiskunnallisia ajan rientoja seuraavaa, elimmehän kuumimman poliittisen nuorisoliikkeen jälkimainingeilla, historiallisen käänteiden rajalla kuulostellen sekä vanhaa kumua että lupaavia uusia rytmejä. Aloittaessani opinnot Helsingin yliopistossa, kävin oitis tutustumassa Vanhaan ylioppilastaloon, jonka valtauksen 10-vuotismuistoa entiset nuoret kaihoisasti vaalivat juuri helsinkiläiseksi tuloni vuonna 1978. Kuuluin niihin ensimmäisiin ikäluokkiin, jotka hyppäsivät alta sulavalta yltiöpolitisoituneen opiskelijaliikkeen jäälautalta epäpoliittiseksi koettuun ainejärjestötoimintaan.

Yliopisto elää ja sykkii aina yhteiskunnallista aikaansa, ja opiskelijaliike tempoilee samassa tahdissa. Opiskeluaikanani, 1970–80-luvun vaihteessa, elettiin hyvinvointiyhteiskunnaksi nimetyn järjestelmän parhailla laineilla ja vahvassa tulevaisuuden uskossa, mitä siivitti taloudellinen nousukausi ja vahvistuva demokratisoituskehitys. Kaikki kukat saivat kukkia, ja mitä moninaisimmat uudet tieteenalat, esimerkiksi historiassa mikrohistoria, naishistoria ja marginaalien historia valloittivat nälkäisten nuorten tutkijoiden mielet.

1990-luvun alussa, assistenttiaikanani, illuusioiden romahtivat, mutta vain osalta väestä. Me, jotka olimme *sattuneet* sijoittumaan yliopistoinstituution suojiin ennen suurta romahdusta, kauhistelimme ajan ankaruutta vain aamulehteä lukiessamme. Ajan opetus oli minulle yhtäältä se, että kovienkin murtumien syvälinen kokeminen on aina suhteellista ja valikoivaa, toisaalta 90-luvun alun lamavuosina konkretisoitui se, että murroskausien kokemusten intensiteetti ja muistettavuus sitoutuu aina kokijan ikään ja sosio-ekonomiseen asemaan, asuinpaikkaan ja kulloisenkin historiallisen käänteen rajuuteen. Yhteiskunnallinen murtuman pimeä puoli on se, että se tiputtaa aina osan väestä mustaan aukkoon, syrjäyttää ja nöyryyttää.

Kuten näistä omakohtaisten muistikuvieni katkelmista käy ilmi, ikäluokkani on varttunut monien yhteiskunnallisten murrosten läpi. Tämä selittää ainakin osittain sen, miksi minusta tuli tutkija.

Tietysti on jossain määrin illuusiota, että juuri minun ikäkohorttini olisi kokenut enemmän murroskausia kuin selkeästi sitä nuoremmat tai vanhemmat sukupolvet. Ovathan yhteiskunnalliset käytänteet, hallitsemisen tavat ja työelämä muutoksessa koko ajan, mutta toisinaan – kuten nyt – muutos tuntuu ravistuttavan kovemmin ja koskettavan laajempia piirejä kuin jonain toisina aikoina. Kun itse nuorena tyttönä niin sanotusti avauduin yhteiskunnallisten ilmiöiden ymmärtämiselle 60-luvun lopulla, lattia keinui tunnistettavasti ja rajusti. Nyt tilanne näyttää – tosin aivan eri perspektiivistä katsottuna – samantyyppiseltä. Ikkunat helisevät ennen vakaina pidetyissä instituutioissakin (kuten yliopistoissa), tärisyttävät niiden kivijalkoja ja rakenteita, mutta notkahduttavat myös kansantalouden perustaa sekä valtiollista julkikuvaa ja itseymmärrystä.

Parhaillaan läpi-elettävää rakenteellista järjestystä on verrattu jopa ensimmäisen teollisen vallankumouksen aiheuttamaan pyörremyrskyyn, joka repi kaiken vanhan juurineen pävineen. Ehkä se on liikaa sanottu, mutta meihin yliopistolaisiin nämä nykyrytinät tuntuvat sattuvan syvämmällä kuin aikaisempien murtumien kohinat. *Tieteen tila* -raportissaan Suomen Akatemia kärventää muutenkin niukaksi jäänyttä tutkijarauhaamme muistuttamalla, että Suomi on viime vuosina jäänyt huolestuttavasti jälkeen monista verrokkimaistaan. Joku toinen on taas ikävästi summannut, että Suomessa kyllä tehdään hyvää tutkimusta, mutta ei tiedettä. Kaiken lisäksi yliopistolaitoksemme on hajanainen, väki jumittunut kotiyliopistoihinsa emmekä ole ymmärtäneet *poisvalita* – kuten nykyilmaisu kuuluu – tuottamattomia rönsyjä, millä tarkoitetaan sekä ihmisiä, laitoksia että oppialoja. Kylmää ja karua kerrontaa, toden totta.

Asiantilan kohentamiseksi ja tutkijoiden ja päättäjien yhteen saattamiseksi ex-kansleri Kari Raivio esittää perustettavaksi uusia 'tieteen asiantuntija' -virkoja Valtioneuvostoon ja ministeriöihin. Auttaako tässä lisää byrokratia, joku voisi kysyä. Myönnetään kyllä, että Raivion korostama

tiedemyönteisempi asenneilmasto esimerkiksi mediassa ei olisi pahitteeksi. Populismi jyllää jo siihen malliin ainakin historian alalla, että ei-viihdyttävät perustutkimukset jäävät hyllyyn, jos ne ylipäättään ovat päässeet kustantajien seulan läpi julkaistaviksi, puhumattakaan siitä, että niitä voisi löytää lehtien arviointipalstoilta. Tämä huomiotta jääminen taas saa nuoret tutkijat kirjoittamaan kevyttä ja myyvää tarinaa, joka ei todellakaan vie Suomen tiedettä yhtään eteenpäin. Opetustyössä taas näkyy nuorten taito ja kyvykyys kopioida ja imitoida kansainvälisiä käsitteitä, mallinnuksia ja tulkintoja; vastausta vaille jää vain se, minne se oma ajattelu jäi? Opetammeko jatko-opiskelijojitamme liian muotosidonnaisiksi ja laskelmallisiksi sen sijaan, että yllyttäisimme heitä omatoimiseksi ja luoviksi tutkijoiksi?

Maailma ja maailmallisen menon hallitseminen ovat monimutkaistuneet, haastetta moninkertaistavat tehtäviin ratkaisuihin liittyvät kotimaiset sisäpoliittiset sidokset, paineet, odotukset ja tavoitteet. Eniten olen näinä viime aikoina ollut kuitenkin huolestunut akateemisen tieteen ja sen tekemisen vapaudesta ja luovuuden unohtamisesta. Äskettäin Valtioneuvoston asiantuntijaelin *Tutkimus- ja innovaationeuvosto* antoi tutkimuspoliittisen linjauksensa vuosille 2015–2020, missä se korostaa korkeakoulujen radikaalia uudistamista, tiukkaa profiloimista ja tutkimustulosten yhteiskunnallisen vaikuttavuuden lisäämistä. Koska neuvoston linjaukset vaikuttavat suoraan hallitusohjelmiin, on ne otettava hyvin vakavasti.

Olen neuvoston kanssa samaa mieltä yliopistojen profiloinnista, mutta en niinkään kansallisesta kuin kansainvälisestä: niin pienellä tiedebudjetilla kuin mitä Suomella on tarjottavanaan, ei ole varaa lähteä huippukalliiden alojen tukemiseen, vaan on valittava sellaisia profiloitavia aloja, joita muualla, ison rahan maissa, ei tehdä. Strategiapapereita lukiessa soisin näkeväni myös *'luovuuden ja intohimon mahdollistamisen'*, *'omaperäisyyden'* ja *'tilan tekemisen'* -käsitteiden ilmestyvän lukuisiin liikkeellä oleviin tulevaisuuden luotauksiin. Ilman luovuudelle annettavaa tilaa ja tutkimusrauhaa ei meillä tulevaisuudessa ole mitään asiaa huipulle – eikä edes keskitasolle. Välillä tuntuu kuin olisimme sähköjäniksiä; menemme kyllä eteenpäin, mutta turhan monen sivuhypyn kautta.

Monissa piireissä on viime aikoina noussut harras innostus ja suorastaan kilpapuhunta *'poliittisesti ohjatun tutkimuksen'* vahvistamisesta, mikä tarkoittaa käytännössä kohdennettujen tilaustutkimusten lisääntymistä. Tässä mallissa uhkakuvana on, että professoreistakin tulisi entistäkin tiukemmin valtionhallinnon käskyläisiä, mikä ei ole missään suhteessa professoreiden koulutus- ja osaamistasoon, tieteen vapauden periaatteeseen eikä liioin ammatilliseen identiteettiimme. Kukin palvelkoon yhteiskuntaa ja valtiota kykyjensä mukaan.

Mutta ei niin huonoa, etteikö jotain hyvääkin. Myönteistä nykyisessä työelämän murroksessa on oman ammattikuntani kannalta se, että kehittämistyö, innovaatiot sekä sosiaalista vuorovaikutusta, moraalialia, politiikkaa ja koulutusta koskevat asiat sekä osaamisen varmistaminen tarvitsevat osaavia ihmisiä myös tulevaisuudessa. Korkean koulutuksen ammattialat tulevat säilymään siinä missä vähän koulutusta vaativat alat koneistuvat.

Hyvät kuulijat

Tässä eletävässä yhteiskunnallisessa rakennemuutoksessa on myönteistä myös se, että murtuman syvällisyys panee meidät kaikki ottamaan kantaa yhteisen tulevaisuutemme suunnasta. Meitä murrosten ikäluokkaa murtumat eivät pelota, sillä ne tuovat aina myös toivoa ja iloa tulevasta. Muutos on mahdollisuus. Mitä taas tulee tutkijoiden luovuuden mahdollistamiseen ja tilan tekemiseen, en malta olla siteeraamatta historian professori Väinö Voionmaata, joka esitti jo sata vuotta sitten, että tieteellinen työ on keskitettävä erillisiin *tiedeakatemioiden*. Näen, että olemme jo matkalle siihen suuntaan.

Arvelen myös *älykkäiden säätiöiden* kasvavan roolin mahdollisimman itsenäisen ja yleishyödyllisen tieteen rahoittajana. Kaiken kaikkiansa luulen, että nykykuhinan jälkeen tiedemaailma ja professoreidenkin työnkuvat ja -jaot tulevat eriytymään tasapainoisesti ja aikaisempaa selkeämmin yhtäältä korkeatasoiseen, kunnolla resursoituun tutkimuksen tekemiseen ja siihen perustuvaan tutkijakoulutukseen, toisaalta poliittisesti ohjatun soveltavan tutkimuksen tuottamiseen ja siihen liittyvään laajempien joukkojen opetukseen.

Nykyisessä kehityksessä on myös positiivista se, että kaikki ovat yksimielisiä siitä, että muutos on väistämätön. Nyt on tullut se aika, kuten puheenvuoroni alussa mainitsemani *aapisen* kirjoittajille 1960-luvun lopussa; sanat ja niihin sisältyvät avaruudet on päivitettävä. Olisiko nyt television, kuuraketien ja tornitalojen sijalle kirjoitettava *digitalisoituneeseen aapiseen 'esineiden internet'*, *'opettava tehdas'* sekä ihmisten ja *tekoälyllisten laitteiden* vuoropuhelu, vai mitä? Se on meidän yhdessä päätettävä.

Arvoisat kollegat

Aivan lopuksi haluan sydämellisesti kiittää Professoriliittoa osakseni tulleesta merkittävästä huomionosoituksesta. Ei varmaankaan ole mitään sen arvokkaampaa palkintoa kuin oman ammattikunnan osoittama kiitos; tämä on akateemisen taipaleeni huippuhetki, joka lämmittää ja innoittaa mieltäni nyt ja aina.

Kiitos!